

ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku	Sv. 25	Str. 87 - 102	Osijek 2009.
	Primljeno na sjednici Razreda za društvene znanosti 11. studenoga 2009.		

UDK: 664.71(497.5Osijek)“18/19“

Pregledni rad

ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE*

OD VODENICA NA DRAVI DO OSJEČKIH (PARO)MLINOVA (Osvrt na prijelaz obrta u industriju – 19. i prva polovica 20. stoljeća)

Sažetak

Posebno mjesto u osječkom gospodarstvu zauzimaju vodenice na rijeci Dravi i mlinovi, tj. paromlinovi u Donjem i Gornjem gradu. Prateći tehnološki razvoj prerade pšenice u proteklih 200 godina, nezaobilazna je obrada vodenica koje su u višestoljetnom djelovanju usavršavale proizvodnju da bi mogle mljeti više vrsta brašna koje se plasiralo ne samo u gradu nego i u bližoj i daljoj okolini, ali i za izvoz. Parobrodarenje po Dravi te posebice industrijalizacija prerade brašna uz pomoć paromlinova utjecali su na zamiranje vodeničarskog obrta, a istodobno su donijeli novu tehnologiju prerade pšenice u Osijeku.

Autorica je obradila vodenice na Dravi kod Osijeka koje su do druge polovice 19. stoljeća imale veliku važnost za gospodarstvo Osijeka i njegovu okolicu. U radu je istaknuto postupno nestajanje vodenica, i to s pojavom sve brojnijih parobroda, čija ih je plovidba istiskivala, te s pojavom motornih mlinova i paromlinova. Naime, vodenice na Dravi, tj. vodeničarski obrt, ustupali su mjesto industrijalizaciji, tj. trgovačkim i industrijskim (paro)mlinovima koji su u velikim količinama brašnom opskrbljivali stanovništvo Osijeka, okolice, ali i šire.

Ključne riječi: vodenice, Drava, Osijek, parobrodarenje, mlinovi, paromlinovi, 19. stoljeće, druga polovica 20. stoljeća

* dr. sc. Zlata Živaković-Kerže, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 35000 Slavonski Brod, A. Starčevića 8

Vodenice su najstariji mlinovi vezani za vodu i služile su za mljevenje žitarica. Prvo se mljelo samo na jedan kotač i tada se dobivalo jedinstveno brašno. Kada se u 17. stoljeću javila i potreba bijeloga brašna od čiste pšenice, mlinari su na rijekama postavljali vodenice s dva ili više kotača s uređajem za “pajtlanje”. Upotrebljavane su vodenice za proizvodnju brašna od zrna pšenice, raži, ječma, prosa i heljde. O prvim vodenicama na Dravi kod Osijeka zna se još od daleke 1697. godine, a obveze vlasnika vodenica, tj. mliнова, ugradila je carica Marija Terezija u Slavonski urbar. S pojavom posebnog mlinarskog obrta, i mlinari su poput ostalih obrtnika imali svoje cehove da bi lakše zaštitili svoje interese. Vodeničari su nastojali da i njihovi sinovi izuče mlinarski obrt da bi ih mogli naslijediti iza smrti. Tako su pojedine obitelji držale isti mlin u svom vlasništvu više desetljeća, dapače i stoljeća. Poseban dio mlinara činili su tzv. “vodeničari”, koji su imali svoje mlinove (vodenice) na Dravi i Savi.¹

U Osijeku je mlinarski obrt imao veliko značenje i predstavljao je jednu od najstarijih gospodarskih grana. Brašno od slavonskih žitarica mljelo se do druge polovice 19. stoljeća u malim vodeničnim pogonima za domaću potrošnju. To su bile vodenice na Dravi građene između dvaju velikih čamaca koji su nosili pogonski dio mlina, tj. kotač i kamenje. Krajem 18. stoljeća i u 19. stoljeću u Osijeku su postojale dvije vrste vodenica: starinske, ilirske, za grubu meljavu i nove, njemačke, za finu meljavu. Budući da su bile građene od drva te neprestano izložene prirodnim (ne)prilikama, tj. u proljeće i jesen visokom vodostaju rijeke, a zimi santama leda i zaleđivanju, često su ih vlasnici morali obnavljati ili graditi nove. Najviše vodenica u Osijeku nalazilo se uz desnu obalu Drave u Donjem i Gornjem gradu te uz lijevu obalu kod, tada mađarskoga mjesta, Podravlja. Što je voda bila viša i

¹ Kamilo FIRINGER, *Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), Vodič kroz arhivsku građu*, 53.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ / Elizabeta WAGNER, “Vodenice u Hrvatskoj (18. – 20. st.) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka / potoka”, *Ekonomika i ekohistorija, Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, br. 3, Zagreb – Samobor, 2007., 96-98.

struja riječne vode postajala jača, kapacitet mljevenja bio je veći. Vodenice su prosječno mljele dnevno od 7 do 8, najviše 10 metričkih centi.² Međutim, događalo se da katkad Dunav bude viši od Drave pa vodena struja izgubi svu svoju snagu te se tada morao obustaviti rad vodenica. To je utjecalo negativno na opstojnost vodenica jer su istodobno najmanji i najjednostavniji motorni mlinovi neprekidno dnevno mljeli od 25 do 30 metričkih centi. Oni su, osim toga, mogli raditi i zimi i ljeti dok su vodeničari u svojim vodicama ovisili o (ne)povoljnim vremenskim prilikama tijekom godine – zimi nisu radili od tri do četiri mjeseca.³

Vlasnici su im bili vodeničari, tj. mlinari okupljeni do 1872. u mlinarski ceh. Vodenice su imale, sve do druge polovice 19. stoljeća, veliku važnost za Osijek, značajno izvanagrarno središte, i njegovu okolicu. Od tada su postupno nestajale, i to s pojavom sve brojnijih parobroda, čija ih je plovidba istiskivala, i s pojavom motornih mliнова i paromliнова. Naime, vodenice na Dravi, kao i na ostalim rijekama i potocima diljem Hrvatske, ustupale su mjesto industrijalizaciji, tj. trgovačkim (paro)mliновima koji su u velikim količinama brašnom opskrbljivali stanovništvo Osijeka i okolice. Iako su mlinari vodenice nastojali modernizirati ugradnjom čvršćih žličnjaka, umjesto skupih kola od tvrdog drveta, većini vodeničara to nije uspijevalo jer su teško dolazili do novca, tj. kredita, jer im banke nisu davale zajmove za obrt, za razliku od industrijskih mliнова, gdje je povezanost kapitala s vlasnicima mliнова bila česta. Urbanizacija je također utjecala na napuštanje rada vodenica jer su prihodi mlinara bili nesigurni i nestalni.⁴

2 Jedna centa = 100 funti = 56 kg

3 „U znaku mehanizacije Dravske vodenice polako nestaju ...“, *Hrvatski list, Osijek*, 15. 3. 1940., 14.

4 Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve – Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, *Osijek*, 1999., 66-69; K. FIRINGER, DAOS, *Vodič kroz... n. dj.*; DAOS, *fond Gradsko poglavarstvo Osijek (dalje GPO), godina 1874., kutija 1108., spis 4348.; kutija 1109., spisi 4504., 4680., 4720.*

Uzroci sve slabijeg poslovanja osječkih vodenica

Sve do 80-ih godina 19. stoljeća uz dravsku obalu grada Osijeka nalazilo se 60 vodenica. U Gornjem gradu nizvodno od kina Urania bilo je 36 vodenica, a u Donjem gradu 24, i to uz obalu kod donjogradskoga groblja. Smještaj vodenica valorizirao je odbor Gradskog poglavarstva u 6 klasa, što je izravno utjecalo na visinu tzv. vodarinske pristojbe. Naime, vodeničari/mlinari plaćali su gradu godišnju pristojbu za dobiveno mjesto na kojem su, o svom trošku, stavljali kolce za koje su vezali vodicu. Klasa, odnosno „cijena mjesta“, najviše je ovisila „o brzini toka rijeke i dobroj meljavi“. U većini je slučajeva odbor pri Gradskom poglavarstvu dijelio vodenička mjesta prije nego što su članovi komisije (senator Bogdan Penjić, mjernik Aleksandar Lužinsky, mjernički pristav Josip Jeras, kapetan parobroda Josip Hofbauer i Franjo Vajdička) izlazili na teren pa pojedini vodeničari nisu bili zadovoljni dobivenim mjestom jer vodenice nisu dobro mljele. Zbog toga se npr. početkom ožujka 1867. godine, nakon podjele 24 vodenička mjesta u Donjem gradu, Gradskom poglavarstvu obratilo 9 vodeničara (Tomo Erny, Andrija Seidl, Stjepan Lutter, Ivan Martinović, Vjekoslav Ivanković, Pavle Puchaidl, Franjo Englhart, Franjo Ivančević, Franjo Horvat) nezadovoljnih dobivenim mjestima. Do sredine ožujka očevid su obavili članovi komisije te je odbor Gradskog poglavarstva nezadovoljnim vodeničarima dodijelio nova, bolja vodenička mjesta, koja su, pak, ovisila i o mnogim drugim (ne)prilikama, tj. ponajviše o vodostaju rijeke Drave. Tako su primjerice do ljeta te godine nešto niže od Donjogradske parobrodarske agencije bila „dobra vodenička mjesta“ koja gube svoju vrijednost kada je nastupio niski vodostaj Drave. Stoga su mlinari Josip Hutnlack i Josip Kuzmann zamolili odbor Gradskog poglavarstva da im dodijele nova mjesta jer „vodenice više nisu mogle dobro mljeti“.⁵

5 DAOS, *fond Gradsko poglavarstvo Osijek (dalje GPO), godina 1867., kutija 1027., Zapisnik proračuna Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka za tekuću godinu 1867. spis 620., 888., 102., 1548.*

Budući da su do druge polovice 19. stoljeća vodeničari često samovoljno smještali nekoliko vodenica u više redova, što je smetalo, kako vodicama pri mljevenju tako i sve življem parobrodarstvu, izradilo je Gradsko poglavarstvo plan vodeničkih mjesta kojeg su se vodeničari morali strogo pridržavati. Stoga su od 70-ih godina 19. stoljeća vodeničari prilikom postavljanja novih vodenica morali pozivati članove komisije radi uvida u ostvarenje navedenoga. Pri tome su članovi komisije na temelju čl. 5. „Osnove o vodicama“ mjerili vodu, tj. utvrđivali „prostor vode od obale prema vodnici“ da bi se dobio odgovarajući slobodni prostor potreban parobrodima za plovidbu. Po Osnovi su vodenice na Dravi morale od obale biti udaljene 8 hvata⁶ i smještene na dodijeljenom mjestu. Unatoč svemu, prekršaja je bilo i dalje. Naime, pojedini su vodeničari radi bolje meljave i dalje samovoljno smještali vodenice izvan dodijeljenih mjesta, većinom dalje od dopuštene udaljenosti od obale, i to posebice u vrijeme niskog vodostaja Drave. Zbog toga su vodenice smetale parobrodarstvu pa se parobrodarska društva gotovo neprestano obraćaju Gradskom poglavarstvu zamolbama da vodeničari uklone te vodenice.⁷

*

Riječni tok Drave⁸ usmjeren donjem toku Dunava⁹ predstavljao je od sredine 19. stoljeća, posebice u svom donjem toku, značajnu prirodnu prometnicu u smjeru od zapada prema istoku, tj. prema prvorazrednom

⁶ Hvat = 1,9 m

⁷ DAOS, fond GPO, godina 1867., kutija 1030., spis 2346., 2420., 2560., 2556., 2789., 2807., 2820.

⁸ Ukupna dužina Drave od izvora u Tolbaškom polju kod mjesta Dobbiaco u talijanskom dijelu Pusterthala u južnom Tirolu, koji pripada Italiji, do njezina ušća u Dunav kod Aljmaša iznosi 749 km. Ispod mjesta Ormoža Drava ulazi u Republiku Hrvatsku u kojoj joj je tok 305 km. U svom gornjem toku, do Maribora u Sloveniji, teče duboko usječenom dolinom s velikim padovima i brzim tokom pa je tu izrazito alpska rijeka velike vodene snage s nivalnim (snježnim) režimom. Budući da otvorenom podravskom nizinom teče sporije, pravi brojne sprudove, pličake, meandre i rukavce pretvarajući se tako u donjem dijelu u nizinsku, panonsku rijeku, koja nizvodno od Donjega Miholjca do Aljmaša, tj. ušća u Dunav, ima mehanizam voda srednjeg toka, s izuzetkom u području grada Osijeka, gdje Drava ima slabo izražene osobine gornjeg toka (usijecanje vodotoka), tj. linijski karakter rijeke. Drava među panonskim rijekama ima najveći prosječni pad (163 mm/km) pa je i u svom donjem toku dosta brza. Tek kod Osijeka postaje sporija (1,14 m/sek).

⁹ Dunav izvire u brdima Schwarzwalda (Crne šume) u Njemačkoj i svojim tokom dugim 2.857 km prolazi kroz deset država srednje i istočne Europe primajući brojne pritoke, oplakujući mnoge gradove, a među njima četiri glavna grada – Bratislavu, Beč, Budimpeštu i Beograd. Kroz Republiku Hrvatsku teče dužinom od 188 km. Dunav je plovani više od 2.300 km, i to od njemačkoga grada Ulma do ušća, premda njegov tok nije uvijek ujednačen i ima dijelova s opasnim brzacima.

prometnom putu kakav je Dunav. Po Dravi i Dunavu plovile su dereglije, veliki čamci od hrastovine dugi 25 m, a široki 4 metra. U povoljnim prilikama prevozila se roba prirodnim putem sjever – jug Dravom i Dunavom do Zemuna, vezujući se na tzv. „dunavsku cestu“ od Pešte, Beča, Požuna i Regensburga pa dalje čak do Ulma, a zatim na željeznicu. Za takvu plovidbu raznovrsna se roba u Osijeku, važnoj riječnoj postaji, pretovarala u lađe i nastavljala riječni put Dravom, pa Dunavom do Zemuna i dalje. Stoga je Drava bila ishodištem izvoza prema istočnim krajevima onih vrsta robe koje oni sami nisu imali i uporištem preko kojega je kontinentalni prostor izvezio prema Zapadu proizvode vlastite privrede (drvena građa, stočarski i agrarni proizvodi i drugo). Ta uzajamna povezanost trgovine i transporta najviše je utjecala na unapređivanje plovidbe po Dravi koja je, bez obzira na mnoge zapreke, smatrana laganim i jeftinim prijevozom i bila u žiži interesa gospodarskih krugova.¹⁰

Takav snažan razvoj parobrodarstva na rijeci Dravi, kao i na ostalim rijekama diljem Hrvatske, posebice u vrijeme kada željeznički promet u našim krajevima nije dovoljno razvijen,¹¹ bio je poguban za vodenice i njihove vlasnike. Onodobna parobrodarska društva, ali i pojedini vlasnici manjih plovila, neprestano su tražili uklanjanje vodenica koje su, posebice u Donjem gradu, bile „glavna zapreka malom brodarstvu“. Naime, „traženjem povoljnijih mjesta za meljavu“ vodeničari su neprestano kršili „Osnovu o vodenicama“ te je sve češće dolazilo do oštećenja, kako vodenica tako i parobrodova i inih drugih plovila. Tako se primjerice Otpravništvo parobrodara požalilo Gradskom poglavarstvu na donjogradskog vodeničara Tellera koji je 1. rujna 1867. „sa svojom vodenicom oštetiio parobrod Hunjadi“. Naime, vodeničar je zbog niskog vodostaja Drave postavio vodenicu znatno dalje od propisane udaljenosti od obale, a budući da u večernjim satima nije vodenicu osvijetlio, tj. stavio

¹⁰ Z. Živaković-Kerže, „Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest (Poseban osvrt na tok rijeke)“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 18, Osijek, 2002., 41, 49.

¹¹ *Željeznički spoj s Budimpeštom Osijek dobiva krajem 1870. izgradnjom pruge Villany – Osijek, i to je bila druga izgrađena željeznička pruga u Hrvatskoj.*

propisanu svjetiljku, parobrod je na nju naletio. Nakon dobivene žalbe, „na lice mjesta izašao je senator Penjić“ i spor je riješio tako „da je Teller zbog nemara kažnjen globom“. Zbog takvih i sličnih prekršaja Gradsko je poglavarstvo ubrzo propisalo stroge kazne „za samovoljno napuštanje ili promjenu vodeničkog mjesta bez znanja i dozvole poglavarstva“. Parobrodarstvo se na Dravi 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća, posebice nakon opsežno provedene regulacije rijeke od mađarskoga grada Barsca do ušća Drave u Dunav, snažno razvilo te je Gradsko poglavarstvo neprestano „udovoljavalo zahtjevima parobrodarenja“, posebice zbog teglećih brodova, ne vodeći previše brigu o vodeničarima, tj. postavljenim vodenicama uz dravsku obalu. Pri tome su snažan utjecaj imali strani i domaći trgovačko-obrtnički i industrijski krugovi nastojeći svoje trgovinske interese osigurati nadovezivanjem na mrežu preko Drave. Na tom je putu Osijek sa svojim riječnim pristaništima u Gornjem i Donjem gradu predstavljao najpovoljniji prijelaz iz savsko-dravskog međurječja prema sjeveru. U takvim prilikama vodenice su smetale parobrodarstvu, posebice pri niskom vodostaju, te je gradska komisija gotovo uvijek donosila odluke o primicanju vodenica obali, primjerice na udaljenost od 3 do 4 hvata, neovisno o tome je li im to za rad odgovaralo ili nije.¹²

**

Budući da je napredak u tehnici i kemiji izazvao pojavu novih obrta, a razvoj željezničkog, parobrodarskog i drugog prometa razmahao novčarsko gospodarstvo (kreditno poslovanje), sve se jače osjećala potreba za slobodnim obrtnim poslovanjem bez cehova koji u novim prilikama postaju kočnica napretka obrtničke proizvodnje. Stoga je 20. prosinca 1859. u carevini uvedena sloboda obrta tzv. Austrijskim obrtnim redom, koji je stupio na snagu carskom odlukom (patentom) 1. svibnja 1860. godine. Dok je u prvoj polovici 19. stoljeća pravo bavljenja gotovo svim obrtima ovisilo o dobivanju koncesije, od sada je samo za manjinu obrta bila potrebna

¹² DAOS, fond GPO, godina 1874, kutija 1031., spis 2890., 2996., 3052., 3111., 3292., 2959.; kutija 1103., spis 1618., 1693., 1996, kutija 1110., spis 5020.

službena koncesija. Svi su drugi obrti bili slobodni, svatko se njima mogao baviti, zahtijevala se samo predaja odgovarajuće izjave i otkup obrtnice. Međutim, budući da u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji taj zakon nikada nije ni proglašen ni proveden, nije se stanje u obrtu poboljšalo ni do početka 70-ih godina 19. stoljeća jer su ovdje cehovi i dalje dominirali i ograničavali broj majstora, povećavali takse i otežavali primanje kalfi. I tek nekoliko godina nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe, sa zajedničkog sabora u Budimpešti 27. veljače 1872. godine podnijelo je Ugarsko ministarstvo za poljodjelstvo, obrt i trgovinu na odobrenje vladaru Franji Josipu I. Obrtni zakon koji je 16. ožujka te godine stupio na snagu. Njime su i u Hrvatskoj ukinuti cehovi i „... svaka punoljetna osoba mogla je samostalno tjerati obrt i trgovinu“. Stoga se činilo da će nova sloboda obrta uroditi najboljim plodovima za sve slojeve pučanstva, ali je nastupila nesmiljena, teška i neprestana borba za opstanak malih obrtnika. Ona nije bila karakteristična samo za Osijek i Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju nego i za cijelu Austro-Ugarsku Monarhiju i za ostale zemlje Europe, posebice Njemačku. Zakon je, doduše, riješio neke organizacijske probleme i djelomice probleme osposobljavanja kadrova, ali sam zakon obrtnicima nije jamčio socijalnu sigurnost.¹³

No unatoč svemu, uzrok slabijeg poslovanja mlinarskog obrta, tj. vodenica u Osijeku, ali i diljem Hrvatske, te prijelaz toga obrta u industriju, povezuje se krajem 19. i početkom 20. stoljeća uvelike uz promjenu privrednih prilika vezanih uz širenje područja djelovanja poduzetništva i razvitak tehnike koji su omogućili snažniji iskorak industrije u cijelosti. To je vrijeme obilježeno dvjema vrlo bitnim karakteristikama privrednog razvitka industrijskog društva, i to procesom industrijske revolucije na ovim prostorima te snažnim ulaganjem strojeva u prerađivačku privredu kada su mnogi poduzetnici pošli u potragu za sredinama gdje je blizu radna snaga, gdje su dovoljno blizu izvori

¹³ Miroslava DESPOT, *Industrija Građanske Hrvatske za banovanja Ivana Mažuranića 1873.-1880.*, Zagreb, 1975., 97.; Marko LANDEKA, "Razvoj obrta u Osijeku od ukidanja cehova 1872. do 1941. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 1, Osijek, 1991.*, 229 – 232.; Josef KULISCHER, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka, Druga knjiga, Zagreb, 1957.*, 419.

vodene energije i pogotovo gdje su bila blizu nalazišta sirovina, a ta je sirovina, glede proizvodnje žita, crpljena iz primarne poljoprivredne proizvodnje. Na tome se i razvila mlinarska industrija u vrijeme kada trgovačke, obrtničke ili industrijske udruge te izložbe industrijskih i obrtničkih proizvoda snažnije potiču razvoj te privredne grane, ali i cjelokupne privrede. Sve je manje Gradsko poglavarstvo prihvaćalo zamolbe vodeničara za dodjelu povoljnijih mjesta za meljavu, a sve se više pozornosti usmjeravalo na promet parobrodima Dravom pa je nastupilo vrijeme stagnacije sitne mlinske, vodeničarske, radinosti, i to ne samo zbog razvoja parobrodarstva na rijeci Dravi nego i zbog pojave i djelatnosti motornih mlinova, odnosno paromlinova, tzv. “vatrenki”, kako su ih nazivali vodeničari. Većina se vodeničara pod pritiskom te nagle industrijalizacije ili proletarizira ili jedva održava „tjerajući“ svoje vodenice s jednim, dvojicom ili trojicom pomoćnika. Ali bilo je i izuzetaka, tj. imućnijih vlasnika vodenica koji su svoj novac i štedne uloge preusmjerili na modernizaciju mlinarske proizvodnje i izgradili i vrlo uspješno vodili motorne mlinove i/ili paromlinove.¹⁴

Osječki (paro)mlinovi

„Razdoblje „teških dana“ za osječke vodeničare nastupilo je kada Donjograđanin Josip Krauss 1879. otvara “Prvi osječki mlin na valjke“, a sljedeće godine Dragutin Enghardt “Drugi osječki mlin na valjke“. S njihovom pojavom vodeničari su povelu oštru borbu za opstanak. No ona je otkrila unutarnju tehničku revoluciju prerade brašna koja je od malih vodenica prelazila na moderniju proizvodnju. Naime, strojevi u motornim mlinovima, mlinovima na valjke, a ubrzo i u paromlinu, bili su savršeniji te se dobivalo ne samo više brašna nego i čišće brašno. Isprva bijaše seljaštvo na strani

¹⁴ Julio Martinčić / Dubravka Hackenberger, „Prerada žita kao dio prehrambene djelatnosti grada Osijeka do 1990. godine“, HAZU Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 13., Osijek 1997., 45., 46; DAOS, Izvješće TOK-a 1881., 151.; Razvoj narodnog gospodarstva na području TOK za Slavoniju u Osijeku tečajem godine 1906., Osijek, 1907.

vodeničara jer se od njihova brašna zaista dobivao “sladi” krušac nego iz brašna paromlinskog, ali već poslije kratke borbe podlegoše vodenice jer je i seljački svijet uvidio da je lakše dovesti žito u paromlin nego ga voziti do udaljene i često teško pristupne vodenice na Dravi. Pobjedi paromlina pomogoše još neke činjenice. Strojevi su, naime, u paromlinu bili savršeni nego u vodenici, radi čega je seljak dobivao ne samo više nego i čišće brašno. Uz to je rad u (paro)mlinovima bio brži nego u vodenicama, zbog čega je otpalo predugo čekanje koje je na Dravi znalo ponekad trajati i po dva dana. Istodobno su vlasnici (paro)mlinova, za razliku od vodeničara, uveli i “mijenjanje” brašna za žito pa seljak koji nije imao vremena čekati dok se samelje upravo njegovo žito, mogao je uzeti u (paro)mlinu već gotovu količinu posija i raznovrsnoga brašna. (Paro)mlinovi su se stavili i na trgovačku bazu te su izravno od seljaka kupovali pšenicu. Isključivo su radili za trgovinu i svoje su proizvode, napose fino brašno, slali diljem Austro-Ugarske Monarhije ili u daleke krajeve inozemstva. Ostali mlinovi bavili su se ponajviše meljavom za ušur te su radili isključivo za okolicu. Broj tih manjih mlinova neprestano je rastao iako se osjećala stalna konkurencija među njima. Prvi osječki mlin na valjke otvorio je Josip Krauss u Donjem gradu na mjestu današnjega Jelačićevog trga i Huttlerove ulice. Njegovim otvaranjem počelo je postupno propadanje osječkih vodenica na Dravi, i to posebice kada je mlin usavršio proizvodnju uvođenjem strojeva na parni pogon pa je i registriran 1881. kao „Paromlin Josipa Kraussa & sinova“. U godini 1906. pretvoren je u dioničko društvo. Požar 1913. nanio mu je golemu štetu pa je paromlin obnovljen sljedeće godine. Do završetka Prvoga svjetskog rata dionički je kapital nekoliko puta povisivan. Dnevni kapacitet paromlina bio je 10 vagona, a zapošljavao je 50 radnika i 10 činovnika. Kraussov paromlin posjedovao je svoj vlastiti vodovod, industrijski kolosijek i električnu centralu. Silos je izgrađen od armiranoga betona kapaciteta 150 vagona. Skladište mlina moglo je primiti oko 30 vagona robe.¹⁵

¹⁵ *Izvjешće Trgovačko obrtničke komore za 1881., 151.; Vjesnik Županije virovitičke, Osijek, 1918., br. 3., 22.*

Drugi osječki motorni mlin na valjke kapaciteta dnevne proizvodnje od dva vagona žitarica osnovao je 1880. žitarski trgovac Dragutin Engelhardt. Mlin se nalazio u Širokoj ulici broj 7 (u potonjem razdoblju Ulica Vojvode Mišića, a današnja Ulica Matije Gupca) i 1905. je još više proširen. Izgorio je 1927. godine, ali je ubrzo na istom mjestu podignut novi, još moderniji. Taj motorni mlin na valjke upošljavao je oko 80 radnika.¹⁶

Dioničko društvo Union podiglo je u Gornjem gradu 1891. golem paromlin s 28 valjaka, s parostrojem od 1.125 KS i sa 160 radnika. Imao je kapacitet 18 vagona visoke meljave dnevno, a godimice je mljeo 4.000 vagona brašna koje se većinom izvozilo u Austriju, Italiju, Češku, Slovačku i Grčku. Nalazio se u Gornjem gradu na uglu današnje Gundulićeve i Radićeve ulice, nedaleko od željezničkoga kolodvora. Zgrada mlina bila je jedna od najljepših arhitektonskih konstrukcija s velikim kapacitetom proizvodnje. Osnivači mlina bili su Julije barun Pfeiffer, Oskar Weismeyer, Julije Sorger, Adam pl. Reisner i ini osječki bankari i veleposjednici. Mlin se razvio u jedno od najvećih poduzeća Slavonije jer je bio u gradu koji je predstavljao jakoga potrošača brašna te zbog dobrih transportnih veza i blizine željezničkoga kolosijeka kojim se žito dovozilo gotovo do samoga paromlina. Utemeljen je kao Dioničko društvo godine 1902. i tako je registriran u sudskoj protokolaciji Osijeka. Union paromlinsko d. d. djelovalo je s početnim kapitalom od cca 600.000 kruna, a koji se kasnije naglo povećavao pa je već godine 1904. porastao na 800.000 kruna, 1911. na 1,600.000, 1913. na 2,000.000, a godine 1917. na 6,000.000 kruna. Uz preradu žita usko je vezana i prerada brašna, koje se dijelom izvozilo u inozemstvo, a dijelom su pokrivanе domaće potrebe. Mlin je 9. studenoga 1911. godine izgorio. Po navodima, požar je buknuo u električnom odjeljenju te se zatim munjevitom brzinom proširio na cijelu zgradu. Nitko od radnika nije stradao. Šteta se procijenila na 2,000.000 kruna. Paromlin je povrh običnoga osiguranja osiguran i tako da se ukamaćivala dionička glavница i za vrijeme kada paromlin ne bi poslovao. Vrlo je brzo na

¹⁶ Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine obrta i industrije u Hrvatskoj, Zagreb, 1994.*, 275. – 277., 279; “Gradske vijesti”, *Hrvatski list, Osijek*, 9. 5. 1931., 7.

ruševinama nastao novi mlin. Krajem listopada 1915. godine Union paromlin upisao je za treći ratni zajam 300.000 kruna. Kako je za prvi ratni zajam upisao 200.000 kruna, Union paromlin ukupno je votirao 500.000 kruna. Početkom 1916. paromlin Union darovao je vladi u dobrotvorne svrhe 1.000 met. centi sortiranoga pšeničnog brašna. Istodobno je i osječkom gradonačelniku dr. Anti Pinteroviću dodijelio 100 met. centi istoga brašna u vrijednosti od 72.000 kruna namijenjenog siromašnom gradskom stanovništvu. Kako paromlin nije raspolagao zalihama pšenice i brašna, molio je Zemaljsku vladu da mu se za uzvrat stavi na raspolaganje potrebna količina pšenice za mljevenje ili da vlada ishodi kod Ugarskoga proizvodnog dioničkog društva isplatu gotovoga novca za izdanu količinu brašna.¹⁷

Merkur mlin utemeljio je godine 1908. na Tenjskoj cesti Stjepan Urban s kapacitetom dnevne prerade dva vagona žitarica. Herman Mautner otkupio ga je 1911. godine i uveden je u sudsku protokolaciju kao Merkur mlin Herman Mautner i drugovi, komanditno društvo Osijek. U vrijeme preuzimanja bila je snaga mljevenja minimalna, a do pred Prvi svjetski rat porasla je na 3 vagona dnevno. Mlin je poslovao na parni pogon od 85 HP. Zapošljavao je 22 radnika, 6 činovnika i namještenika. Zgrada mlina nalazila se u Divaltovoj ulici br. 132 kod izlaza na Tenjsku cestu. Proširivši proizvodnju, ali i partnerstvo, 25. travnja 1925. udruženi Herrmann Mautner, Ivan Leitner i Žiga Mautner, svi iz Novoga grada, registrirali su paromlin kao javno trgovačko društvo pod naslovom “Merkur mlin Herrmann Mautner i drugovi”. Tvrtka je pod tim imenom registrirana u registar društvene tvrtke 30. svibnja 1925. i imala je pravo tjeranja paromlinskog obrta. (Zgrada je porušena godine 1988. radi izgradnje novih stambenih objekata).¹⁸

Poduzeće Karolina paromlin osnovano je godine 1909. kao otvoreno društvo s investicijskim kapitalom od 200.000 kruna i postupno se razvijalo; u vrijeme osnivanja mlin je mljeo najviše od dva vagona dnevno, a godine 1914.

¹⁷ DAOS, spis Sudbenog stola 4105., R.401./1902.; B.106.; R. Horvat, *Povijest trgovine...*, n. dj., 279.; *Vjesnik Županije virovitičke, Osijek, 1911.*, br. 22., 214.; 1915., br. 20., 201.; 1916., br. 4., 39.

¹⁸ DAOS, spisi Sudbenog stola 38.339./1911.R, *Kraljevski sudbeni stol – privremeni fond (469, kutija 25, R-341/25, “Merkur mlin” Osijek, IV B – 752/148.*

povećan je kapacitet na tri vagona, pa 1918. na četiri vagona dnevno. Godine 1916. izgrađeno je odjeljenje za proizvodnju tjestenina koje je proizvodilo oko 70 kg dnevno, većinom makarona i tijesta za juhu.¹⁹

Umjesto zaključka

(Paro)mlinovi su nesmiljeno početkom 20. stoljeća uništili vodenice pa je 1922. na Dravi kod Osijeka radilo samo četiri vodenice. Budući da je dio osječkih vodeničara bio imućan, napustiše svoje vodenice čim su izgubili bitku s “vatrenkama” te provedoše ostatak svoga života na miru kao kućevlasnici ili kakvi poduzetnici. Bogatiji su vodeničari ostatak života proveli kao kućevlasnici ili kakvi poduzetnici, a siromašniji su svoje mlinarsko znanje unovčili radeći u (paro)mlinovima. Oni su od prijašnjih samostalnih obrtnika / mlinara postali namještenici većinom nestrukovnih vlasnika novih (paro) mlinova. Nigdje se u privredi Kraljevine Hrvatske i Slavonije nije tako brzo i zorno opazila tzv. proletarizacija obrtničkoga staleža pod utjecajem velike industrije kako se to dogodilo u mlinskoj industriji. Paromlinovi su radili isključivo za trgovinu i svoje su proizvode, napose fino brašno, slali diljem Austro-Ugarske Monarhije i u daleke krajeve inozemstva dok su motorni mlinovi ponajviše mljeli za ušur te su radili isključivo za okolicu. Broj tih manjih mlinova neprestano je rastao iako se osjećala stalna konkurencija među njima.²⁰

Posljednju starinsku vodenicu imao je Osječanin Ferdo Henč. Bila je 20-ih godina 20. stoljeća smještena kraj Stegerove (Axmannove) kuće između skele i luke u Donjem gradu, a pred Drugi svjetski rat nalazila se u Gornjem gradu nasuprot kina Urania. U ratnim (ne)prilikama 1944. potopljena je i ta, posljednja, osječka vodenica.²¹

¹⁹ R. Horvat, *Povijest trgovine...*, n. dj., 287.

²⁰ DAO, *Izješće Trgovačko obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku za 1881. godinu, 151.*; *Razvoj narodnog gospodarstva na području TOK za Slavoniju u Osijeku tečajem godine 1906.*, Osijek, 1907.; J. MARTINČIĆ / D. HACKENBERGER, “Prerada žita kao dio...”, n. dj., 45., 46.

²¹ Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Svaštice iz staroga Osijeka, 2001.*, 138.

From Water-Mills on the Drava to Osijek (Steam)mills (A Restrospect at the Turn of Craft into Industry – 19th and the first half of the 20th century)

Summary

Water-mills on the Drava river and steammills in Lower and Upper Town hold a prominent position in the economy of Osijek. Water-mills must be mentioned when giving a survey of technological development of wheat processing for the last 200 years, since they have been improving the production in order to produce more flour sorts that was then not only purchased in the city and its closer and wider surroundings but was also exported. Steam-shiping on the Drava and in particular flour processing by steam-mill industrialisation had a significant impact on dying of water-mill craft and at the same time introduced new technology of wheat processing in Osijek.

Key words: Water-mills, the Drava, Osijek, steam shipping, mills, steam-mills, 19 century, second half of the 20th century

Vodenice na Dravi kod Osijeka, prijelaz 19. u 20. stoljeće